

BALOGH ZOLTÁN

A viselet nyelvén

Vázlat az öltözködésszociológiáról

(A JEL-KÉP 1981. I. 21-28.pp.)

http://real-j.mtak.hu/5639/1/JelKep_1981_1.pdf

Az alábbi tanulmány szerzője, Balogh Zoltán az ELTE szociológiai tanszékének munkatársa volt 1979 augusztusában bekövetkezett haláláig. Nem egészen egy évtizednyi társadalomtudományi munkásságát kivételes sokoldalúság és a globális megközelítésmód következetes érvényesítése jellemezte. Az itt közölt írás egy 1974—75-ben készült tanulmányának rövidített változata, amelyet a mindennapi tudásanyag általános szerveződési elveinek vizsgálata során készített a szerző. A megírás óta eltelt idő nem csökkentett a tanulmány aktualitását: ebben a témakörben azóta is elég kevés publikáció született, elemzési módjának sajátos összetettsége továbbra is a követendő példa erejével hat.

*

Az ember életének meghatározottsága kettős: természeti és társadalmi eredetű. Öltözködése hűen tükrözi ezt a kettős meghatározottságot. Szeretnénk megfelelő módon alátámasztani, de legalábbis illusztrálni azt a véleményünket, hogy az osztálytársadalmakban a munkamegosztás vertikális komponensének túlsúlya az öltözködés vertikális komponensének túlsúlyát is jelentette. Az öltözetnek mindenekelőtt illik megvédenie viselőjét az éghajlati viszontagságoktól, és ha valamilyen területen az éghajlat éves periodizációt mutat — mint a mérsékelt égövön általában —, akkor a ruházatkodás évi ciklusai jól tükrözik e funkciót. De a hideg ellen lehet védekezni pufajkával is, csincsilla bundával is . . . Az emberiségnek azonban nem egyszerűen meg kellett magát védenie a hidegtől, hanem arra is gondolnia kellett, hogy ez ne akadályozza munkája

elvégzésében.

Olyan társadalmakban, amelyek még nem rendelkeznek differenciált és állandó munkamegosztási sémával, az öltözéknek alkalmasnak kell lennie a társadalomban előforduló tevékenységek mindegyikére. Ha a munkamegosztás már kialakult, az egyes munkafolyamatok más-más követelményeket támasztanak végzőjük öltözékével szemben. Mégsem a technikai, hanem a vertikális-hierarchikus munkamegosztásban elfoglalt helyet tartjuk döntő tényezőnek, amely meghatározza azt is, hogy milyen mértékben érvényesül a technikai munkamegosztás hatása az öltözködésre. A viseletbeli eltérések egy további forrásaként kézenfekvő lenne a nemek közötti biológiai különbségekre hivatkozni. A nemek közti öltözködési különbségeket azonban — beleértve azt is, hogy az utolsó évszázadban a „divat” szó elsősorban női divatot jelentett — mi nem a biológiai tevékenységmegosztásból többé-kevésbé közvetlenül adódónak tekintjük, és még csak nem is a nemek között kialakult technikai munkamegosztás eredményének tartjuk. Tovább kell keresnünk tehát, egy eredendőbb meghatározó felé — és ennek figyelembevételével térhetünk vissza arra, miként tükröződik ez a ruházkodás nemek szerinti tagolódásában.

Persze, van egy másik biológiai determináns is, nevezetesen az életkor. Valóban: a gyermekés felnőttkor különbségei biológiailag számottevőbbeknek tűnnek a férfi-nő különbségeknél, és különösen a gyermekkor tevékenységstruktúrájában lelhető fel a legtöbb kultúrkörben valóban számottevő eltérés a felnőtt tevékenységstruktúrához képest. De a társadalmi meghatározottság itt is szembeűnő. Az egyes társadalmak csecsemőöltöztetése is eltérő, a két-három éves gyermekek ruházata pedig már olyan különbségeket mutat társadalmanként, rétegenként és korszakonként, hogy az életkort is alighanem joggal sorolhatjuk azon tényezők közé, amelyek csak a hierarchikus munkamegosztási struktúra alá rendelve hatnak.

A XX. század fejlett ipari társadalmaiban az öltözködés témakörében a köznapi tudat és az ezt tükröző publicisztika érdeklődésének a középpontjában láthatóan az ún. divat áll. Ennek első és legfontosabb jellegzetessége a „ciklikusság”. A szoknyahossz egyszer rövidül, másszor hosszabbodik. A női hajviselet rövidebb lesz, majd újra hosszabb. A bordó vagy a dohánybarna szín, a kalap és az esernyő, a retikül és a magas sarkú cipő egyszer divatba jön, aztán kimegy a divatból. Nem tűnik úgy, mintha a változó viseletek fejfájdító zsidvásárjában valami szabályosságot lehetne felfedezni. És a jelenségek gyors terjedése az „utánzásos” szociálpszichológia és tömeglélektan képviselőinek legmerészebb modelljeit látszik igazolni . . .

A divat másik sajátossága, hogy csoport-hovatartozást jelöl. Ezt már a mai szociálpszichológia is figyelembe veheti — hiszen igazi kommunikációról van szó. Szociálpszichológiai eszközökkel vállalkozhatunk az öltözködés mint kommunikáció fenomenológiai leírására — de a meghökkentő formagazdagság és látszat-öntörvényűség már jelzi, hogy egy marxista igényű öltözködésszociológiának éppúgy túl kell lépnie a kommunikáció jelenségkörén, mint a közgazdaságtannak a piac tarkabarka kereslet— kínálat világán. Ezek a kommunikációs jelenségek olyan — évezredek alatt kialakult — alapstruktúrára épülnek, amelynek feltárásával a zűrzavar megszüntetésére mód kínálkozik. A fentieket összefoglalva, a ruházat következő funkcióit különböztethetjük meg:

1. az éghajlat ellensúlyozása;
2. a tevékenységgel járó mozgás megkönnyítése;
3. a társadalmi hovatartozás jelölése: a) nemi differenciáció (a test elfedése, a szexuális represszió és szexuális kihívás eszköze); b) kor szerinti megkülönböztetés; c) munkamegosztásban elfoglalt hely jelzése: a horizontális vagy „technikai” munkamegosztás szerint (rendőr, zongoraművész, prostituált), illetve a vertikális munkamegosztás szerint (például a tisztii paroli).

Úgy tűnik, mintha az utolsó évszázadban ezek mellé két sajátos jelenség zárkózna fel: a ciklikusság és a csoport-hovatartozás hangsúlyozása (bár az ifjúsági szubkultúrák elkülönítése az öltözködéssel nem egészen új keletű: történelmi előzményének tekinthetjük az etnikai, illetve vallási csoporthoz való tartozás kifejezését). A ruházat felsorolt funkciói és az utolsó évszázad járulékos divatjelenségei egymással nem mellérendelő, hanem meghatározó viszonyban állnak; vagyis az alapvető motívum a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, amely a többi tényezőtől jelentős mértékben függetlenedhet, de amely nélkül az összes többi funkció érvényesülése (vagy éppen nem érvényesülése) nem magyarázható. A viszony e tényező és a többi között persze nem valamiféle mechanikus determinizmus — ha ez volna, akkor nem lenne szükség külön öltözködésvizsgálatra.

Az osztálytársadalmakban a vertikális munkamegosztás legfontosabb komponense az osztály-hovatartozás. Ezt tükrözheti vagy leplezheti a viselet, de mindenképpen az öltözet kommunikációs csatornáján áramló legfontosabb információ. Az osztályhovatartozás közvetlen kifejezéséhez a ruházatnak nyilvánvalóvá kell tennie, hogy viselője rendelkezik mások munkájával (vagy mások munkájának tárgyiasult termékével), illetve hogy szabadon rendelkezik saját munkaereje felett.

A ruházat mint tőke és státusszimbólum

A mások munkája feletti rendelkezés legkönnyebben észrevehető megnyilvánulásai azok az esetek, amikor a ruházat vagy a tágabb értelemben vett viselet teljesen konvertibilis, általános csereértéket, „mobil tőkét” testesít meg. Ide tartoznak legnagyobb részben a klasszikus értelemben vett ékszerek: aranygyűrűk, aranyláncok, briliáns ékkövek stb. Áttételesebben ide vehetjük pl. az aransujtásos ruhákat, az aranszállal szőtt lepleket. Kereskedőkultúrákban, ahol az illatszerek, festékek (bíbor) stb. is bármikor konvertálható cserealapot

jelenthetnek, a sor a „drága kenetekkel” bővül: a Bibliában a háromkirályok ajándékai között a tömjén, a mirha és az arany egyenlő értékű ajándékként szerepel, a görög kultúrkörben ambróziát csepegtetnek a kiválasztottakra.

A viszonylag jól konvertálható ruházati értékhordozók egyik fajtájának, az igazgyöngynek a neve azonban már sejteni engedi a mások munkája fölötti rendelkezés kommunikálásának egy sajátos problémáját: az öltözködés nyelvének „hazugságait”. Mert mire jó ez a szóösszetétel, ha nem arra, hogy elkülönítse az „igazi” értékhordozót a „hamis”-tól, vagyis az értékhordozót jóval kisebb értékű másától? így lesz aztán az aranyból „aranszínű”, az ezüsből „ezüstsínű” ékszer, öltözet stb. Az aranszín, ezüstsín, drágakőcsillogás sorozatgyártásával, a „jobb, mint a valódi” termékek tömeges viselésével az általános csereértékek hordása egyre szűkebb rétegre korlátozódik, amit a XX. században sok egyéb között az „egyediség” felértékelődése is elősegít. Megjelenik az értéktelen anyagból (fából, bronzból stb.) készült, csak a megmunkálás által „értékessé tett” ékszer. De a kézitáskák fémcsatjaitól kezdve a gyűrűkön és fülbevalókon át a díszítésekig még mindig nem halt ki az aranyra és ezüstre emlékeztető színek divatja. A cigarettatárca inkább kiment a divatból, minthogy ezüstös-aranyos színeit elveszítse — amivel különben ugyancsak árulkodik használati értékének megkérdőjelezhetőségéről.

A mások munkájával való rendelkezés legkevésbé konvertibilis formája a csak ruházatkodási, pontosabban viseletjellegű értékek, tehát olyan munkaigényes darabok hordása volt, amelyeket már nem lehetett könnyedén ismét általános csereértékké alakítani. Ezeknél már igen relatívvá vált a munkamegosztásbeli státus jelrendszere: kultúránként és koronként erősen változott az egyes terméktípusok előállításához szükséges munkaidő. Ilyen szerepet töltött be a selyem, különösen, amíg kínai importra korlátozódott. A Földközi-tenger medencéjében a bíborfesték értéke volt nagy, így hosszú ideig az anyagi bőség szimbóluma lehetett, a római konzulok bíborszegélyű tógájától a bíborosi

kalapig. A holland, majd az angol puritánabb-gyűjtögetőbb polgárság a XVII. században már mintha tüntetően különböztetné meg magát sima vonalú, sötét öltözeteivel a nemesi bíborszínű ragyogástól. De azt persze neki is jeleznie kell, hogy „nem akárki”, hogy tőkéje van . . . és a sötét öltözet fölött megjelenik a vasalt-keményített, hófehér gallér. A felemelkedő polgárság státusszimbólumává tehát nem a holt, hanem az eleven munkával való rendelkezés válik: ennek jellegzetes példája a fehér (tehát a szennyeződésre különösen érzékeny) gallér, a vasalt (tehát a gyűrődésnek erősen kitett) ruha. A XVI—XVII. századi flamand területekről kiindulva elterjed a vagyon egy részének fehérenemű és ágynemű formájában való felhalmozása. A szokás csakhamar kiterjed a polgárosodó parasztságra, sőt a munkaerejüket bérbe adó tömegekre — de a tartalma ezzel merőben át is alakul.

A kapitalizmus korszakával ugyanis megindul egy igen jelentős folyamat: a státusszimbólumok állandó „leszivárgásának” folyamata. A vitrin átkerül az arisztokráciától a nagy polgárhoz, attól a közép majd kispolgárhoz, miközben (az üveg olcsóbbodásával, a vitrinfigurák sorozatgyártásának megindulásával) értéktartalma és ezzel valódi státuszjelző ereje fokozatosan csökken. De a XX. század lehetővé teszi elterjedését a munkásrétegekben is. Ezzel természetesen a társadalmi piramis magasabb szintjein „kimegy a divatból”: az értelmiség áttér a sima vonalú, funkcionális, nyersszínű bútorok használatára.

A státusszimbólumok egyre gyorsabb változása kialakítja a divat jellegzetes ciklusváltásait. Egy-egy fordulat jól jelzi, mennyire „kvázi-esztétikai” értékeket képviseltek az „ízléses” öltözködés és a „rendes” lakás kritériumai. A padlókefélés millió órái után pl. kiderült, hogy amikor már igen széles rétegek engedhették meg maguknak a vikszelt padló luxusát, megjelent a lakkozott padló, amely háztartásonként munkaórák tucatjait szabadította fel évente. Ezek a partikuláris változások azonban még nem számolták fel az általános tendenciát: a munkásság, s ezen belül főleg a nők önképzésre, regenerálódásra stb. szánható idejét jelenleg is óriási mértékben csonkítja a státusszimbólum-termelés.

Vidámabb részei már az öltözködés történetének azok a vonásai, amelyek a ruhán hordozójának saját munkaideje vagy annak egy része fölötti rendelkezéséről árulkodnak. Ezek egy része is „leszivárgott” szimbólum (pl. a fényesre pucolt cipő vagy a borotvált arc), de érdekes módon ezek kevésbé munkaigényesnek tűnnek, mint a más munkája fölötti rendelkezésből fakadóak. Ezek igazi gazdagsága és jó értelemben vett színessége a részben még önálló paraszti gazdaságokban jelenik meg. Az öltözékek díszítésére fordított munkamennyiség itt viszonylag szabad alkotó folyamat — ez teremti meg a folklór évezredes, kiapadhatatlan szépségeit. Festett és vésett ládák, berendezési tárgyak, cirádás evőeszközök mellett a hímzések, festések gazdagsága árulkodik — végre nemcsak a „kvázi-esztétikai” szférában, a használati értékkel szembekeverülő érték formájában — arról, hogy az ember mint relatíve szabad munkás munkálkodik csak igazán! A tűzdelt indián mokassinoktól a kalotaszegi varrottas mellényig terjedő „státusszimbólumok” a relatív gazdagság éreztetésének legkevésbé nevetségessé váló formái — bár vadhajítások itt is bőven teremnek. Olyan tárgyak „leszivárgása” ugyanis a polgárosodással azért bőven megindul, amelyek eredetileg olyan rétegekben alakultak ki, melyek rendelkeztek mások munkája fölött is. A polgárcsaládok hímzgető és horgolató leánykái nyomán a proletárfeleség is sokszor dicsőségnek érzi, ha horgolt térítőkét, csipkés függönyöket állít elő, amelyek aztán jóval inkább „másodlagosak”, — hogyne mondjam, giccsesek — szerves egységben „porfogó” mivoltukkal. A hajdani brüsszeli csipke késői leszármazottjai még a XX. században is falják a munkaórát, állandósítva a proletariátust az uralkodó osztályoktól elválasztó kulturális szakadékot. De a paraszti életen belül is szaporodnak a „tisztaszobák” egyre kevesebb esztétikai értéket hordozó és egyben egyre diszfunkcionálisabb székpárnái, az ágyneműkkel mennyezetig rakott ágyak stb.: a menyasszony „kelengyjének” — amelyet nem kis hányadban a leendő ara maga varrt, bizonyítva ezzel házimunkára való

rátermettségét, piaci értékét — egyáltalán nem csak használati értéke számított.

Kék galléros és fehér galléros munkások

Az osztálytársadalmak történetében a horizontális munkamegosztásban elfoglalt hely erősen kapcsolódik a hatalmi, jövedelmi piramisban elfoglalt helyhez, ami azt jelenti, hogy a vertikális struktúra szerinti státus jelzésére alkalmas indirekt eszköznek bizonyult a technikai munkamegosztás alapján végzett tevékenység viseletbeli hangsúlyozása. Egészen a XX. századig a legalapvetőbb technikai munkamegosztás a fizikai és szellemi munka szétválása — így a státusszimbólumok fantasztikus gazdagságú rendszere alakult ki annak jelzésére, hogy viselőiknek nem kell „alantas” fizikai munkával foglalkozniuk.

A legklasszikusabbak közé tartozik a hosszú köröm, amelyet már a mandarintársadalom Kínája a tökélyig fejlesztett: az arasznyi, sőt ennél hosszabb körömök öntudatosan jelezték, hogy gazdájuknak nem kell a kezét használnia, minthogy a fejét sikerrel használta az állami vizsgákon. Az írásbeliség társadalmában sajnos a férfiaknak le kellett tenni erről a látványos szimbólumról, így megmaradt az „úrihölgyek” divatjának, s a lakkozott, ezüstös-aranyos körömök büszkén hirdették, hogy viselőjüknek nem kell mosással, vasalással bajlódnia.

A tenyér puhasága, simasága mindaddig státusszimbólum, amíg meg nem jelenik a tömeges, viszonylag olcsó szellemi munkaerő a XX. században. Ez a szellemi munkaerő is megtartja azonban egészen napjainkig a szenny és gyűrődésmentes munkahelyek két kellékét: a vasalt nadrágos öltönyt és a fehér gallért. Olyannyira, hogy *C. Wright Mills* még teljesen adekvát terminológiaként használhatja a „kék galléros” és „fehér galléros” kifejezéseket a fizikai és szellemi dolgozók elkülönítésére. A holland polgár körgallérja utáni néhányadik generációnál már az egész ing „vakító” fehérsége az igazi divat — az öltöny nyaka hát kitérül, hogy láthatóvá tegye a látandókat; az ingek ujjá pedig

kézeltő formájában meghosszabbodik, hogy a csuklón is legyen mit reprezentálni. A kispolgár nem akar elmaradni, de felesége és lányai nem versenyezhetnek a házicselédék százezzeivel, kialakul hát a cserélhető gallér és ingmell, illetve a cserélhető kézeltő: újabb hazugság az öltözködés nyelvén. Ezzel a fehér ing divatja utolsó racionális alapját veszti el: a testi tisztaságot — hiszen szennyes ingnek is lehet a ragyogás látszatát kölcsönözni keményített ingmellel, vakító fehér kézeltővel, gallérra.

A státusszimbólumok akár 180 fokos fordulatot is vehetnek, bizonyítva a használati értéktől, egészségi vagy higiénikus szempontoktól, esztétikai értéktől való sokszor meghökkentő függetlenséget. A középkor trubadúrjainak szerelmes verseiben az imádott hölgy fehérsége hóhoz, patyolathoz hasonló — azaz, olyan hölgyeket értékelnek nagyra, akiknek sohasem kellett a kor tipikus fizikai munkáját, a mezőn végzett paraszti munkát folytatnia, ami által a bőr persze leburnul. Ez az értékrend elég sokáig tartotta magát, és a mérsékelt égöv északibb részein is elterjesztette a napernyő célszerűtlen divatját. Amint azonban a lakosság jelentős része ipari üzemekben és bányákban lisztfehérré váló proletár lett, s megjelent a fehér galléros munkás, gyorsan változtatni kellett a divaton. Századunkra az „előkelő” bőrszínne a barna vált, amely elterjesztette a meleg égövi üdülöhelyek divatját — de hogy a nyaralási lehetőségből kiszorultaknak is jusson valami, megjelentek a „nap nélkül barnító” napolajak, ezzel szemben háttérbe szorult a púder, illetve gyilkos megfelelője: a nemzedékeket megbetegítő ólomfehér.

A „szép” testalkat

A paraszti társadalmakban — különösen a rosszabbul tápláltakban — a „szép” kövér ember” a tekintélyes megjelenés hordozója, a pocak „tekintélyt parancsoló” s így hosszú ideig a testsúlyt legjobban növelő ételek a

legkívánatosabbak (zsír és tésztafélék). Az arisztokratikus alkat tehát sokszor karcsú — ennek eszköze a (férfiak által sem ritkán hordott) fűzők divatja. A parasztnők általában sok gyermeket szoptatnak, sokat hordanak ki, amiről mellük, hasuk, combjuk alakulása is tanúskodik. A willendorfi Vénusz tanúsítja, hogy az osztálytársadalom előtti közösségekben a termékenység tanú jeleinek észlelhetősége nem került szembe a női szépségideállal. Az arisztokrata felesége „természetesen” nem maga szoptatta gyermekét — lásd a „dajka” intézményét —és ez a „haladó hagyomány” még századunk húszas éveinek szépségideálját is el tudta tolni a rendkívül kevésbé „begyes-faros” irányba. A legtöbb „negatív használati értékű” viseletet azonban feltehetőleg nem az eddigi státusbemutatói módszerek születték, hanem egy „siralmas” antropológiai valóság: ti. az, hogy uralkodó osztályok tagjainak anatómiai különbsége a végzett tevékenység különbözősége ellenére sem vált elég nagyvá az elnyomott osztályok tagjaihoz képest. Méltatlan liaisonok, szörnyű összetévesztések tömegei fakadtak ebből! Minthogy pedig a dolgozó osztályok teste egy bizonyos határon túl nem torzítható, mert az a munkavégzés rovására megy, e téren az uralkodó osztályoknak kellett a nagyobb áldozatot hozni.

Mivel az öltözet, a testtartás és a viselkedés lemásolható, magát a testet kellett átalakítani. Ez biztos módszernek bizonyult — különösen olyan átalakítások esetén, amelyek munkaképtelenné, vagy legalábbis a domináns fizikai munkák elvégzésére képtelenné teszik az embert. Ez persze járhat mindenféle kényelmetlenséggel, de hát a „szépség” csak megéri! így hát az előkelő kínai családok gyermekeinek lába nagyujját még csecsemőkorukban talpuk alá hajlították és odakötötték. A lánygyermek járása így szép tipegő lett — aligha tudott volna ilyen járással dolgozni a földeken. Ez a „szép, tipegő járás” motiválja a jóval enyhébb, de korántsem következménymentes magas sarkú női cipellő elterjedését is. A diákmozgalmak lehanyatlása után, a 70-es években — ha nem is a 60-as évek „tűsarkú”, lábtöréses változatában — újra megjelenik, és angol orvosi körök ismételt tiltakozása ellenére is terjed a bokasüllyedés-

gyártó magas sarkú női viselet.

A „karcsú, arisztokratikus termet” későközépkori maradványaiból terjedt át a fűző, e valóságos viseleti „halálgyár” divatja. A vérkeringés derékban való fantasztikus elszorítása az érdekes sápadtsághoz valódi keringési problémákat is mellékelte — a hölgyek divatos ájuldozásának nemcsak pszichikai háttere volt. A karcsúság hatását jól erősítette a harangszerűen kitáruló szoknya, amely ilyen vagy olyan formaváltozásokkal *Velázquez* képeitől a századfordulóhoz közelítő *Seurat* korszakának festményeiig nyomon követhető. A szoknya egyben jól deklarálta, hogy viselőjének nem sok háztartásbeli vagy azon kívüli teendője van — vagy ha mégis akad, hát újra az öltözködés nyelvének egy „szelíd” hazugságáról van szó. A mozgásképes nő — legalábbis a „jobb körökben” —, úgy tűnik, a XX. század autós kultúrájának terméke.

Ólomkristály helyett luxusautó?

A szellemi, sőt, az értelmiségi munka tömegfoglalkozássá válásának kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy az „elnyomott—elnyomó” és a „fizikai munkás—fejmunkás” ellentéte ne legyen többé részben vagy teljesen azonos. Ezzel logikusan párhuzamos folyamat a termelőerők rohamos fejlődése, amely radikálisan csökkentette a ruhaipari termékek közgazdasági értékét. A XX. században a mosás közszolgáltatássá válik, az agglegény proletár is egyre inkább lehet „fehér galléros” és „vasalt nadrágos” — legalábbis munkaidő után. A megnövekedett szabad idő egyre szélesebb rétegekre terjed ki — s a jómódot (vagy legalábbis a tömegessé vált fogyasztást) már megismert tömegek fellázadnak a mozgáskorlátozó, megnyomorító, könnyen szakadógyűrődőpiszkoló stáтусviseletek ellen. A tömegfogyasztás második nemzedéke egyszeriben felismeri a proletár munkaruhák mozgásképeségét, praktikusságát, sőt, a test természetes arányaihoz való igazodása miatti erotikumát is: persze a fülledt, úri budoár és harisnyatartó-erotikától különböző természetesebb

erotikumát. A folyamat a farmernadrág elterjedésével hirtelen igen széles földrajzi és szociológiai körzetekben válik nyilvánvalóvá. Ez a ruhadarab kifejezetten a fizikai munka, sőt, a szabadban végzett nehéz fizikai munka feltételeihez igazodik. Kék színe — ez a szín az újkor kezdetén feltehetőleg a festékanyag viszonylagos olcsósága miatt lesz a munkásöltözetek színe — jelzi, hogy a munkásviseletek közvetlen tradícióit sem próbálják leplezni. Kék vászoning, esetleg kék vászonzakó egészíti ki a viseletet, amely a tetejében a lányok között is elterjedt, súlyos csapást mérve ezzel a diszkriminációs öltözködésre, a több százada bombaüzletnek számító „női divatra”. Az események logikája mutatja, hogy nem egyszeri divathullámról, hanem az öltözködés strukturális átalakulásáról van szó. A testmozgást megnehezítő, „méltóságteljes” tartásra szoktató kalapokat felváltja nyáron a fedetlen fej, télen a sapka. A testtorzítás újabb és újabb „vívmányai” szorúlnak vissza rohamos tempóban: a fiilcimpa átfúrása és a fülbevaló, a melltartó, a hosszú szoknya. A „nyársat” nyelt úri tartást a természetes, merevség nélküli testtartás váltotta fel. Elterjedtek a puha bőrrű vagy vászonból készült, lábfejhez igazodó cipők, s a proletárviséletek új és új hullámai: a „lumberdzsek” (lumberjack — eredetileg favágót jelent, később a favágók rövid bekecsét is, amely a hóval fedett michigani erdőkben is elég meleget adott a mozgás teljes biztosítása mellett), az egybeszabott munkásöltözékeket idéző „kertésznadrág” stb.

Utólag visszanézve világosabbá válik, hogy a lázadás többé-kevésbé egyidős a szellemi munkás proletariátus megjelenésével: az öltöny mellett nem sokkal a századforduló után már megjelenik a „pull-over”, a fejen áthúzandó ruhadarab, cégvezetői tilalmaktól kísérve, és halálos csapást mérve a gondosan feltornyozott hajcsodákra. Az ingek krémszíne jelzi a szennyes városi levegőnek tett engedményeket. A tréningruha lekerül a sportpályákról, és pihenőruhává válik, kiszorítva az „úri kényelem” különböző köntöseit és kaftánjait. De csak a „farmernadrágos nemzedék” következetes illemszabály-

felrúgásaival tudatosodott a monopolisztikus nagyiparban a ruhaipari divatautomata elromlásának lehetősége, és az „úri középosztályba” magukat beleképzelő proletárseregben státusuk illuzórikus volta.

A következmények teljes súllyal csak a 60-as évek második felének nagy diákmozgalmaiban rajzolódtak ki. Miért áll az értelmiségi proletár a nagyipar lealázó szolgálatába ? Eddig a válasz világos volt: a társadalmi presztízs rendszere minden pillanatban igazolja magasabbrendűségét. De a termelőerők fejlődésével a proletariátus létfenntartása egyre olcsóbb lesz. A vasalt ruha, selyem zsebkendő, fehér gallér, a gyúrtelenített anyagok, a könnyen mosható műanyag ingek korábban egyre kevésbé munkaigényesen elérhető mindenkinek. Nyers devalválódásuk általánosságban kérdőjelezi meg a ruha értékének elsődlegességét használati értéke fölött. „Hát ezért dolgozzak ?” — méri végig fanyar gúnnyal szülei ruhatárának státusszimbólum-kollekcióját a középosztály gyermeke. Ha viszont ruházata alapján már nem tart igényt a tiszteletre, és a megfelelő „nyársat nyelt” viselkedést is elutasítja, annál nagyobb figyelmet fog munkája és viselkedése tartalmi oldalaira fordítani. Ha nem a „ruha teszi az embert”, akkor utána kell nézni: mi is teszi valójában?

A nagyipar persze azonnal kész a válasszal: a gépkocsi. A nagyobb gépkocsi. Az X és Y színű, ilyen és olyan évjáratú, ennyi és ennyi km/ó-val rohanó. Ezenkívül: a motorcsónak. A yacht. A magánrepülőgép. A bermudai nyaralás. A vízisí és a „surf”. Az értékek egész hegeli „rossz végtelenje”.

Csakhogy ezekkel az értékekkel már valami baj van. Nem elég patinásak. Nem lehet „észrevétlenül” elfogadtatni őket: kilátszik a fogyasztási lóláb. A fényes ruhaházak bemutatóin ritkul, és öregszik a közönség. Fogyni kezd a kereslet a szarvasos-holdfényes festmények és falvédők, a porcelán és ólomkristály készletek, csillárok iránt. A furcsa közönség egyre inkább fényt kíván a

lámpától, valódi esztétikai funkciót a dísz tárgyaktól. Az eszkimó szappankőtárgyak az Egyesült Államokban, a régi népi kerámiák nálunk felváltják a pufók Ámorokat, a negédes cigánylányokat, a porfogó, helyfoglaló, súlyos giccs tárgyakat.

Nem kívánunk az olcsó optimizmus szintjén valamiféle automatikusan bekövetkező egyenletes javulást feltételezni. A döntő tényező: a monopolisztikus nagyipar óriási területeken úr a Földön, és nem fogja olcsón feladni állásait. Ha nem ér el egyértelmű sikert a státuszfogyasztás módszereivel, más taktikákat is felvonultat. A farmernadrág arisztokratikus változatait alakítja ki, és értékük többszöröséért árulja őket a monopolpiacon. Futószalagon készülnek az „új konformizmus” termékei, az álfolklórtól a műtoprongyig. Es az elemi szükségleteket — a párizsi jó ivóvizet, a tokiói jó levegőt —, amelyeket ő maga tett tönkre, jó pénzért ismét áruba bocsátja. A szennyezett Erie-tó helyett elvisz a (még) nem szennyezett Polinéziába. A részben kiirtott észak-amerikai indián folklór helyett áruba bocsátja a hawaii folklórt, ezzel téve tönkre azt is, amit korábban meghagyott. Hajdani uralkodó osztályok viseleteit igyekszik feltámasztani, appellálva a gépi-eseménytelen munkára kárhoztatott fiatalság „romantikus” hajlamaira, egyéniségkeresésüket zsákutcába csalva új „egyéniségek”, viseletek, életstílusok futószalagon való elkészítésével és eladásával.

A fiatalság nagy tömegei megmutatták spontán ellenérzésüket, sőt megvetésüket az osztálytársadalom öltözködési és viselkedési kliséivel szemben. De ezeket teljesen kiirtani csak magukkal az osztálytársadalmakkal együtt lehet. Egyébként csak marijuanával váltják fel az alkoholt, heroinnal az ópiumot, Mao-zubonnyal a fehér ingmellet — egyszóval: klisével a klisé. Ellenkultúra tartósan csak ellentársadalomra épülhet — az osztálytársadalom ellentársadalmára, az osztály nélküli társadalomra.

https://mno.hu/migr_1834/koznaplo-403575

Végh Alpár Sándor
Köznapló
2008. szeptember 9.

Vártam, hogy a csehszlovákiai invázióra emlékezők közül valaki szót ejt a folytatásról, hisz utána annak ellenére megmozdult a mély, hogy a kor tanúi úgy vélték, Európa keleti fele fölött végleg elsötétült az ég. Nem mindenki látta így. Balogh Zoltán egész biztosan nem.

Neve ma már keveseknek mond valamit. Bizonyos köröknek sértené az érdekeit, ha kitudódna: más szavait ismételve, más szelleme táplálja azt, aminek ma mítosza van. Balogh azok egyike, aki látta, mi következik '68 után. Sőt nemcsak látta, ki is mondta, hol szűk, hol tágabb körben. A tágabbat szociológiai előadásai jelentették az ELTE-n. Ezeken csaknem minden alkalommal ott ült a „belügy.” (Pikáns kérdés: tudott-e erről a tanszék vezetője, Huszár Tibor? Elsőrangú felsőbb kapcsolatai voltak...) A hálózat követte a radikális szociológust oda is, ahol azt hitte, övéi közt van, de sose volt „tisztá” körben. Nyomában voltak. Úzött vaddá tették.

Hívott a minap az ismert előadóművész. Egyik mondatába nyomatékként beleszötte, hogy ő annak idején „kemény antibolsevik” volt... Van abban egyfajta báj, amikor valaki egy mocsárrá puhult korszakra visszatekintve keménynek mondja magát. Ilyenkor azonnal kitetszik, fogalma sincs, mit jelent a szó, amellyel magát ékszerelte. Belesápadna, ha tudná, mivel járt a hetvenes években a „kemény antibolsevistaság”. Útleválbevonás, rendőri felügyelet, szakmai periféria, állandó zaklatás. Nehéz volt kibírni. Erőt kívánt. Eltökéltséget. Tiltott helyről való ismereteket. Belőlük fakadó meggyőződést. Szétzilált családokat. Hozzá a hitet, hogy szembe kell menni a milliókkal, akik sörrel a kézben nézik, hogy mit üzen nekik május 1-jén a tévé kamerái előtt Kádár János.

Köztünk vérségi kapcsolat is volt: Zoltán anyja és az enyém testvérek voltak. Tán ezért is óvott egy idő után belsőbb köreitől. Gyakran mondta, mikor hívtam: majd máskor. Féltett tán, hogy adott pillanatban bizonyos helyen rám ijesztenek? Nem

tudom. Egyszer egy interjúban kérdezték, volt-e, aki nagy hatást gyakorolt rám ifjú éveimben. Mondtam a nevét. A rádiós nem ismerte. Balogh Zoltán már nem él, jegyeztem meg, de higgye el, zseni volt, és mindenki ekként nézett rá. (Urambocsá Magyar Bálint is, ő utóbb példaképének mondta. Persze ha összevetem Balogh udvari másfél szobáját az Akácfa utcában – ahol negyedmagával lakott – az exminiszter háromszintes villájával, aligha örülne a szociológus, hogy kinek lett ő a példaképe. Mindjárt kiderül, miért.)

Az a fajta baloldali volt, akivel ha beszélt az ember, el sem tudta képzelni, hogy létezik más tisztességes világnézet is. Ha lenne egy igazi munkáspárt nálunk, belépnék, pajtikám, de ebbe nem lehet, mondta egyszer.

Talán nem is annyira írásai hívták fel rá a figyelmet, mint az a hatás, amelyet hallgatóságára, tanítványaira és barátaira gyakorolt. Felismerései jó tíz évvel megelőzték a „nagy” társadalomtudósokét. Bátran gondolkodott. Nem félt meglátni és felismerni mindazt, amitől mások megrettentek.

A világhálón találtam egy weblapot. A Magyar Állami Földtani Intézet (MÁFI) filozófiai vitakörének történetéről írta Detre Csaba, és említi a T.E.A.M.S. nevű szervezet összejövetelét. A helyszín többnyire magánlakás volt. Akár olyan, mint Balogh másfél szobája. Azért idézek a weblapról, hogy ne családi szemszögből láttassam unokabátyámat. Hogy a „kemények” lássák, Balogh némely megállapítását ma se lehet anélkül idézni, hogy gyöngébb lelkek bele ne remegnének:

„Balogh Zoltán (1942–1978) szociológus eredetileg meteorológus volt. A hetvenes évek eleje óta szervezője különféle ellenzéki mozgalmaknak, több illegális kiadványt hozott létre. Rendőri felügyelet alatt állt. Zseniális embernek tartották, főleg a szocialista társadalom valódi struktúrájának feltárása miatt.” Egy összejövetelen, dátuma 1978. január 21., egy hivatalos ember éles hangon kifogásolta „az állami vezetőség destruálását”. Balogh Zoltán szót kért, és elmondta, hogy „a szocialista világ összeomlása után elkerülhetetlen lesz az »ochlokrácia« kitörése, azaz a söpredék uralma. A kapitalisták nem felszabadítani jönnek majd, hanem kizsákmányolni, gyarmatosítani. Ez a rendszer persze csak a »komprádorburzsoázia«

kiépítésével működhet, azaz kalandorok, bűnözők, elvtelen harácsolók bevonásával. Döbönt csend fogadta a hozzászólást. Balogh Zoltán itt fejtette ki először és utoljára azt a nézetét is, hogy a kapitalizmus korunk legprimitívebb létformája, és rettenetesen destruktív módon befolyásolja a társadalmi tudatot. A kapitalizmus csak egy elhülyített társadalomban működhet sikeresen, mikor a társadalom nagy része kizárólag fogyasztóként működik. Talán ugyanitt hangzott el először a fogyasztó társadalom megnevezés.”

„Balogh Zoltán 1978 elején hirtelen és váratlanul meghalt. A hivatalos híradás szerint öngyilkos lett, de ezt környezete képtelenségnek tartotta, és egyértelműen állította, hogy meggyilkolták. Ilyen értelmű híradások jelentek meg a nyugati médiumokban, többek közt a Szabad Európa Rádióban” (www.filozofiaivitakor.hu/fv-tortenet-1973-1986.doc).

Az emlékezők 1968 történéseit bocsánatba nyálazzák, fényébe magukat állítják, s az utána következő éveket feledni látszanak. Mintha akkoriban nem történt volna semmi. Mintha Kádárék politikai bázisát nem ők, a Balogh Zoltánok bátorsága, tehetsége és eltökéltsége kezdte volna ki. Mintha nélkülük létrejöhetett volna a „demokratikus ellenzék”, amely a maga érdemeit ma mindenek fölé helyezi. Hát nem!

Nagyon hiányzik egy könyv erről a zseniális gondolkodóról. Két okból is elképesztően aktuális. A kormányba beépült „komprádorburzsoák” egyre gátlástalanabbak. Ez az egyik ok. A másik: sügyig állunk a legteljesebb csődben, amelyet Balogh megjövendölt. Ideje volna látni a valódi okokat. Ne hazudozó kormányzóvivők és vezércikkírók mondják meg, mi vesz körül bennünket. Egy könyv Balogh Zoltánról. Igen.

Végh Alpár Sándor